

Kovida Shloka #23 - Raghuvamsham Sarga 2 - Shloka 65

Links to the lecture and the class notes

1. Link to YouTube lecture on this shloka by Smt. Vidhya –
<https://www.youtube.com/watch?v=PnbdLIAoyY>
2. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on the shlokas present in Kovida
- https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT361XPz_ZVfu6docp_PVxfRbF
3. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 - <https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT362dCx4-a-wqb7f7B-Fj1SKU>
4. Link to the notes from Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 -
<https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh/>
<https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh2/>
<https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh3/>

Class notes for this shloka

65. श्लोकः

मूलपाठः

सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।

दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्वेति तमादिदेश ॥ २.६५ ॥

पदच्छेदः

सन्तानकामाय, तथा, इति, कामम्, राज्ञे, प्रतिश्रुत्य, पयस्विनी, सा, दुग्ध्वा, पयः, पत्रपुटे, मदीयम्, पुत्र, उपभुङ्क्व, इति, तम्, आदिदेश

अन्वयार्थः

- सा पयस्विनी= कामदुग्धासा प्रशस्तक्षीरवती गौः
- सन्तानकामाय राज्ञे= प्रजार्थिने चक्रवर्तिने
- तथा इति= 'यथेच्छसि तथा भवति' इति
- कामं प्रतिश्रुत्य= वरं प्रतिज्ञाय
- पुत्र= हे वत्स
- मदीयं पयः= मम स्तननिःसृतं क्षीरम्
- पत्रपुटे दुग्ध्वा= पर्णनिर्मिते पात्रे (क्षीरस्य) दोहनं कृत्वा
- उपभुङ्क्व इति=पिब इति

- तम् आदिदेश= दिलीपम् आज्ञापितवती

अन्वयः

सा पयस्विनी सन्तानकामाय राज्ञे तथा इति कामं प्रतिश्रुत्य पुत्र मदीयं पयः पत्रपुटे दुग्ध्वा उपभुङ्क्व इति तम् आदिदेश ।

अन्वयरचना

- आदिदेश
 - का आदिदेश ? सा
 - कीदृशी सा ? पयस्विनी
 - किं कृत्वा आदिदेश ? प्रतिश्रुत्य
 - कं प्रतिश्रुत्य ? कामम्
 - किमिति प्रतिश्रुत्य ? तथा इति
 - कस्मै कामं प्रतिश्रुत्य ? राज्ञे
 - कीदृशाय राज्ञे ? सन्तानकामाय
 - कम् आदिदेश ? तम्
 - किमिति आदिदेश ? पुत्र ! (त्वम्) उपभुङ्क्व ।
 - किम् उपभुङ्क्व ? पयः
 - कीदृशं पयः ? मदीयम्
 - किं कृत्वा उपभुङ्क्व ? दुग्ध्वा
 - कुत्र दुग्ध्वा ? पत्रपुटे

तात्पर्यम्

वंशस्य कर्तारं सुदक्षिणायां तनयं प्रार्थितवते दिलीपराजाय सा प्रसविणी धेनुः तथास्तु इति वरं प्रदाय 'पर्णेः निर्मिते पात्रे मम पयसः दोहनं कृत्वा तत् पिब' इति तम् आज्ञापितवती ।

पदविवरणम्

- पयस्विनी= प्रशस्तं पयः अस्याः अस्तीति
- सन्तानकामाय= सन्तानं कामयते इति सन्तानकामः, तस्मै
- कामम् = काम्यते इति कामः (वरः)

- प्रतिश्रुत्य= प्रति + श्रु “श्रु श्रवणे” + ल्यप् । लटि. शृणोति ।
- मदीयम् = मम इदं मदीयम्, तत्
- पत्रपुटे
 - पत्रम् = पतनात् त्रायते ।
 - पत्रपुटे= पत्राणां पुटः पत्रपुटः, तस्मिन् ।
- दुग्ध्वा= दुह् “दुहप्रपूर्णे” + क्त्वा । लटि. दोग्धि, दुग्धः, दुहन्ति ।
- उपभुङ्क्ष्व=उप + भुज् “भुज् पालनाभ्यवहारयोः”, लोट्., म.पु., ए.व. । लटि. भुङ्क्ते । पालनार्थं परस्मैपदी । अभ्यवहारः / भोजनार्थं आत्मनेपदी ।
- आदिदेश= आ + दिश् “दिशँ अतिसर्जने” + लिट्., प्र.पु., ए.व. । लटि. आदिशति ।

अन्यविषयाः

- पयः= क्षीरम्, तोयम् । पय्यते पीयते वा इति पयः ।
- पय् “पयँ गतौ”, लटि. पयते । पा “पा पाने” पिबति ।
- पयोदः, पयोधिः, पयोधरः, पयस्विनी ।

सन्धिः

- तथेति = तथा इति । गुणसन्धिः ।
- पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति = पुत्र उपभुङ्क्ष्व इति । गुणसन्धिः, गुणसन्धिः ।

छन्दः

- वृत्तम् - उपजातिः । इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा च इति वृत्तद्वयमपि त्रिष्टुब्भेदान्तर्भूतम् । विस्तरेण ज्ञातुं प्रथमश्लोकं वा अत्र वा <https://niveditawordpress.com/chandas-2/#upajaatih> पश्यतु ।

Word-Meaning

- प्रतिश्रुत्य = Having promised
 - कामम् = the desired boon
 - तथा इति = by saying “So be it”
 - राज्ञे = to the king (राजन्)
 - सन्तानकामाय = to one who wished (काम) for progeny (सन्तान)
 - सा पयस्विनी = that milch-cow
 - आदिदेश = instructed

- तम् = him
- इति = saying these:
 - पुत्र = O my son!
 - दुग्ध्वा = Having extracted
 - मदीयं पयः = my milk
 - पत्रपुटे = in a vessel (पुट) of leaves (पत्र)
 - उपभुङ्क्व = drink it